

Ole Nørgaard

Indledning

Samfundsvidenskabernes opgave er at identificere generelle processer, mønstre og tendenser i samfundsudviklingen. På den baggrund skabes der mulighed for at orientere sig i en kaotisk verden. De enkelte grene af samfundsvidenskaberne har derfor også over tid været præget af en stadig teoretisering. Konkrete observationer systematiseres gradvis til abstrakte konstruktioner, hvor mønstre og strukturer efterhånden taber deres direkte forankring i virkeligheden og antager deres eget liv som matematiske modeller og teoretiske begreber. Det er naturligvis en tidskrævende proces, hvor det er mange års kollektive videnskabelige indsats, der har frembragt mange af de begreber og teorier, vi i dag anser for banale.

Baggrunden for, at der indledes med disse elementære forskningshistoriske betragtninger, er, at dette temanummer handler om den aktuelle udvikling i de post-stalinistiske samfund.

Vil man analysere den igangværende udvikling væk fra den stalinistiske samfundsmodel ud fra en samfundsvidenskabelig tilgang, rejser der sig nemlig i lyset af disse betragtninger to sæt af problemer. For det første er selve udviklingen endnu så ny, at det er vanskeligt at danne sig overblik over, hvad der egentlig sker. Det gør det selvsagt svært og risikabelt på nuværende tidspunkt at forsøge mere overordnede teoridannelser, der kunne danne baggrund for politiske beslutninger og videnskabelig forudsigelse. For det andet står vi i de post-stalinistiske samfund over for forandringsprocesser, der i sin helhed – om end ikke på alle dimensioner – er unik uden historiske fortilfælde. Det betyder, at vi kun med store begrænsninger og varsomhed kan anvende teorier og begreber udviklet ved studiet af andre samfundstyper (for eksempel udviklingsteori) til at forstå de sociale, økonomiske og politiske processer i de post-stalinistiske systemer.

Udgangspunktet for forandringsprocessen er de samfund, der her betegnes som stalinistiske. Med post-stalinistiske samfund menes samfund på vej væk fra en tilstand, hvor deres grundlæggende strukturer var bestemt af tre karakteristika. For det første var de i politisk henseende ikke-demokratiske. Om de var totalitære eller snarere autoritære er stadig et forskningsmæssigt stridspunkt, der også afhænger af, hvordan begreberne defineres, og hvilken periode man betragter. Under alle omstændigheder var det politiske liv domineret af et parti, der havde den endelige beslutningskompetence inden for alle samfundslivets områder. I et internationalt perspektiv kom denne centralistiske politiske kontrol til udtryk i den sovjetiske hegemoni over andre lande i den såkaldte socialistiske lejr. Men også her var der sket en udvikling, således at de østeuropæiske lande efterhånden havde opnået varierende grad af selvstændighed i forhold til Sovjetunionen. For det andet var de stalinistiske samfunds økonomi karakteriseret ved i overvejende grad at være stats- eller kollektivt ejet og styret gennem et centrali-

stisk planlægnings- og forvaltningssystem. Endelig for det tredje var de stalinistiske samfund legitimeret af en totalitær ideologi, der som ambition havde en total transformation af samfundet – fra de makropolitiske og -økonomiske strukturer til det enkelte menneskes værdier og verdensopfattelse.

I sin helhed omfatter forandringsprocessen i de post-stalinistiske samfund tre typer af forandringer eller transitioner: En transition fra diktaturer (hvad enten de er totalitære eller autoritære) til demokrati; en transition fra en planstyret og kollektivt ejet økonomi til markedsøkonomi baseret på privat ejendomsret; en transition fra sovjetisk hegemoni frem mod national-statslig uafhængighed. Hver dimension i denne tredimensionale forandrings- eller transitionsproces frembringer sine egne problemer og rummer sin egen dynamik. Men udviklingen på de tre dimensioner hænger også sammen og forudsætter i et vist omfang hinanden: Demokrati er ikke mulig uden uafhængighed; reel politisk uafhængighed er ikke mulig uden økonomisk uafhængighed, der igen forudsætter omfattende reformer af det økonomiske system. Endelig er det stadigvæk et åbent spørgsmål, om demokrati på længere sigt vil fremme eller bremse de nødvendige økonomiske reformer. Under alle omstændigheder er det ikke tilstrækkeligt blot at studere de tre transitionsprocesser adskilt fra hinanden. Den videnskabelige – og den politiske – udfordring ligger i at forstå, på hvilken måde og i hvilket omfang de forudsætter og betinger hinanden.

Det er denne tredimensionale og sammenhængende transitionsproces i de post-stalinistiske samfund, der er emnet for dette temanummer. De tre første artikler fokuserer på de tre centrale dimensioner i transitionsprocessen: den politiske, den økonomiske og den udenrigspolitiske, medens den sidste artikel anlægger et kritisk perspektiv på teorier om udviklingen i det civile samfund før og efter de politiske omvæltninger.

Temaet for Ole Nørgaards artikel er overgangen fra diktatur til demokrati. I artiklen undersøges tre aspekter af denne transitionsproces i de post-stalinistiske samfund. I artiklens første afsnit vises, at specielt den tætte sammenhæng mellem politik og økonomi vanskeliggør transitionen frem mod demokrati i de post-stalinistiske samfund. Der argumenteres her for, at der eksisterer en logisk og funktionel sammenhæng mellem sociale værdier, de økonomiske institutioner og det autoritære politiske system i de stalinistiske samfund. En sammenhæng, der nødvendiggør en samtidig forandring af det økonomiske og politiske system, hvis ikke diktaturet skal genopstå under nye former. Videre peges på, at de fleste post-stalinistiske systemer i øjeblikket er i færd med at opbygge demokratiets institutioner, men at der endnu er lang vej frem mod konsoliderede demokratier. Om denne proces i sidste omgang vil lykkes, afhænger primært af, om det lykkes at formulere en politisk-økonomisk strategi, der kan bryde sammenhængslogikken i det gamle system. Valget står, er her argumentet, mellem to strategier. På den ene side kan der argumenteres for en strategi, der politisk mobiliserer befolkningen omkring overgangen til markedsøkonomi og demokrati. På den anden side findes argumenter for en yderligere social differentiering som en del af prisen for at skabe en politisk basis for overgangen til markedsøkonomi og dermed en konsolidering af demokratiet.

Claus Kastbergs artikel handler om den anden hoveddimensionen i de post-stalinistiske samfunds transitionsproces: overgangen fra plan- til markedsøkonomi. Kastberg indleder sin artikel med at afvise muligheden for en tredje vej konkretiseret som en kombination af markedsøkonomi og kollektiv ejendom. Kernen i argumentationen er forestillingen om en stærk »affinitet« mellem »koordinationsmekanismer« og »ejendomsformer«, konkret mellem på den ene side privat ejendom og markedsøkonomi og på den anden side kollektiv ejendom og planøkonomi. Forsøges andre kombinationer, er argumentet, vil det gå ud over systemets økonomiske formåen. Videre drøfter Kastberg de to centrale strategier for overgangen fra plan til markedsøkonomi: chok-strategien og den gradvise strategi. Der argumenteres her for, at skellet mellem de to strategier delvis er kunstig og i højere grad angiver et kontinuum fremfor et absolut valg. Med denne begrænsning undersøges udviklingen i Polen som et eksempel på en strategi, der på en række punkter kommer nærmest forestillingen om en chock-strategi. Det vises her, at udviklingen indtil nu langt fra har opfyldt forventningerne hos strategiens arkitekter, men har medført en omfattende og stadig dybere økonomisk krise, uden at de afgørende strukturelle reformer er kommet i gang.

I den tredje artikel fokuserer Mette Skak på transitionsprocessens internationale aspekt, dvs. specielt de østeuropæiske staters forsøg på at formulere en egen udenrigspolitik efter i mere end fyrre år at have været nødt til at tilpasse sig Sovjetunionens interesser. »Europæisering«, forstået som ønsket om at vende tilbage til den europæiske politiske kulturkreds og europæiske institutioner, ses som den fælles ramme om de østeuropæiske landes udenrigspolitik efter systemskiftet. Hertil er imidlertid også knyttet en række problemer og dilemmaer, der er specifikke for hver enkelt land. For Polens vedkommende peges især på den vanskelige balancegang mellem det nye Tyskland og et Sovjetunionen på randen af opløsning. I Tjekkosllovakiet genfindes det klassiske dilemma mellem en præsident, der sætter etiske standarder for sit lands udenrigspolitik, samtidig med at landet økonomisk nyder godt af en omfattende våbeneksport. For Ungarns vedkommende synes det i højere grad at være omgivelserne end Ungarns politik, der har ændret sig. Samtidig med de nye udenrigspolitiske orienteringer er der imidlertid opstået en række problemer knyttet til den udenrigspolitiske proces. Specielt peges der her på dilemmaet mellem udenrigspolitisk effektivitet og opgøret med fortiden. Resultatet er ofte, at udenrigspolitisk sagkundskab ofres til fordel for politisk loyalitet. Ligeledes kan det blive et problem, at den udenrigspolitiske beslutningsproces er ekstremt elitær og adskilt fra demokratiseringen af andre samfundsområder.

Ledetråden i Knud Erik Jørgensens bidrag er begrebet »anti-politik« som en teoretisk og praktisk afstandtagen fra politik, som den blev udøvet i de stalinistiske østeuropæiske samfund. En afstandtagen der til tider førte til en afvisning af al traditionel politisk aktivitet. Antipolitikken beskrives som en reaktion på det stalinistiske system på fire områder: som magtkritik, som en kritik af de stalinistiske samfunds totalitære karakter, som et taktisk begreb i opgøret med stalinismens magtstrukturer og som en kritik af blokopdelingen af Europa. Videre argumenteres for, at antipolitikkens forskellige aspekter kom til udtryk i varierende omfang

i de enkelte østeuropæiske lande. Den forskellighed fortsatte – og fortsætter – efter systemskiftet. På den baggrund konkluderes det, at forestillingen om et radikalt politisk brud i de østeuropæiske lande må suppleres med en forståelse af, at der også eksisterer kontinuitet mellem oppositionenstidens politiske begreber og strategier og de politiske systemer, der i dag vokser frem. Endelig peges på de dilemmaer, der opstod, da antipolitikkens repræsentanter efter systemomvæltningerne selv blev påtvunget et politisk ansvar. Udviklingen synes her at vise, at begrebet antipolitik først og fremmest er nyttigt til at forstå de former, opgøret med stalinismen antog. Derimod er det mere tvivlsomt, om begrebet i dets forskellige aspekter frugtbart kan anvendes til at forstå udviklingen efter systemskiftet.

Alle artikler har været båret af en ambition om at hæve sig en smule op over den daglige strøm af nyhedstelegrammer og forsøge at indfange de generelle udviklingsmønstre og tendenser, der indtil nu har aftegnet sig i de post-stalinistiske samfunds udvikling. Men som ovenfor påpeget står disse samfund stadigvæk kun ved begyndelsen til en historisk unik transitionsproces, og muligheden for teoretisk generalisation er tilsvarende begrænset. Samfundsvidenskaberne vil derfor fortsat stå over for en kolossal udfordring, hvis de skal bidrage til en forståelse af, hvilke muligheder og valg transitionsprocessen i de post-stalinistiske samfund fremover vil medføre.